

Лаас Наталія (м. Київ)

Кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ століття
Інституту історії України НАН України
natalia.laas@gmail.com
УДК: (477).316.3 «Костюк»

ІЗ ЗАКОРДОННИХ АРХІВІВ: НЕВІДОМІ ІНТЕРВ'Ю ГРИГОРІЯ КОСТЮКА (НІМЕЧЧИНА, 1950–1951 роки)

Опубліковано переклад двох інтерв'ю з Григорієм Костюком, записаних у Німеччині наприкінці 1950-го — на початку 1951 років як частина Гарвардського проекту опитування біженців. Текст супроводжено короткою історією проекту та джерелознавчими коментарями.

Ключові слова: Григорій Костюк, Гарвардський проект опитування біженців, радянські студії в США, національне питання.

Гарвардський проект — це майже легенда американських радянологічних студій. Дискусії про те, чим він був насправді, тривають і до сьогодні. Чи це була добре законспірована розвідувальна ініціатива американського уряду в стосунку до колишніх радянських громадян за умов, коли «холодна війна» вимагала швидкої і кваліфікованої експертизи щодо Радянського Союзу? Чи це була суто наукова експедиція з метою зібрати якнайбільше свідчень про радянську систему, подібно до теперішніх досліджень з усної історії? Чи не була лише гра з фактажем, покликана оживити реальними життєвими історіями вже готовий теоретичний каркас про жорстоке радянське тоталітарне суспільство — ідею, що так добре надавалася до «психологічної війни» з Радянським Союзом за уми і душі решти людства?

Хоч як би там було, але цей проект, наймасштабніший та найдорожчий в американській історії вивчення СРСР, став засадничим для вироблення методології, інституціоналізації досліджень, перебудови їх структури та створення джерельної бази, яку історики використовували всі наступні десятиліття аж до сьогодні.

Строго кажучи, Гарвардський проект (Harvard Refugee Interview Project, Harvard Project on the Soviet Social System) — це серія опитувань радянських неповерненців і науковий аналіз отриманих інтерв'ю й анкет, які виконали на замовлення Військово-повітряних сил США вчені щойно заснованого Російського дослідного центру Гарвардського університету. Проект тривав чотири роки (1950–1954 рр.), але сам запис свідчень здійснювано у вересні 1950-го — квітні 1951 років у Західній Європі та

січні–вересні 1951-го у США. Обсяг зібраної інформації вражає: 765 усних інтерв'ю, з яких 329 — повна життєва історія людей; понад десять тисяч письмових анкет. Прикро, але ці джерела донині практично невідомі українським історикам.

Опубліковані нижче два інтерв'ю з Григорієм Костюком (1902–2002 рр.), українським літературознавцем, істориком, публіцистом та громадським діячем, якраз і є одним з таких незнаних джерел, що вперше запроваджується до наукового обігу в українській науці.

Загалом усні опитування Гарвардського проекту поділялися на дві програми — «А» (повні життєві історії респондентів) та «В» (опитування на спеціальні теми). Однією із таких тем було національне питання в СРСР — запитник «В-5». Саме за цим так званим національним запитником проходила перша з опублікованих тут розмов з Григорієм Костюком. Тож читач не має дивуватися особливим акцентам у ній на національності згадуваних персонажів, мові, стосунках поміж різними етнічними групами. Адже такою була мета опитування. На жаль, в архівах Гарвардського університету, де я працювала над історією Гарвардського проекту й де збережено оригінал запропонованого інтерв'ю, відсутній перелік запитань, які ставили за програмою «В-5». Тому не знаємо напевно, про що саме питали Костюка, окрім того, що було вдруковано до тексту інтерв'ю (у перекладі — виділено курсивом).

Інтерв'юерами Гарвардського проекту, відповідальними за національне питання, були Джон Решетар (John Reshetar Jr.) та Майкл Лютер (Michael Luther). Костюка опитував Решетар, на той час — молодий викладач Принстонського університету, котрий щойно захистив дисертацію про українську революцію 1917–1920 років. Про це свідчать ініціали «JR» на початку документа. Поряд з ініціалами зазначено абсолютний номер респондента (у Костюка — 356), який і надалі використовували в інших інтерв'ю, в документації та під час наукової роботи. Анонімність опитуваних була однією з умов співпраці між неповерненнями й американськими науковцями. Анонімним це інтерв'ю залишалось і в архівах. Я ідентифікувала особу респондента за змістом тексту.

В оригіналі не зазначено місце та дату опитування. Втім, можна стверджувати, що відбулося це найпевніше у Мюнхені, де працювала «американська» команда з опитування переселенців і де мешкав Костюк до свого переїзду в США (у січні 1952 року), десь між вереснем 1950 року, коли Решетар як член «європейської» команди приїхав до Німеччини, та квітнем 1951 року, коли мюнхенський офіс Гарвардського проекту було вже закрито.

Друге інтерв'ю було записано за запитником «В-6» — життя на радянських територіях за часів німецької окупації, відповідальним за

який був Александер Даллін (Alexander Dallin), тоді докторант Російського інституту в Колумбійському університеті (ініціали «AD» на початку рукопису), а в майбутньому — суперзірка американської радянології. Даллін сумлінно проставив місце — Мюнхен, і дату — 24 квітня 1951 року. Хоч програма «В-6» також мала перелік запитань, Даллін записане з Костюком інтерв'ю на якесь формальні частини не ділив, тож загалом текст легко сприймати як Костюковий монолог.

Найдражливіше питання для джерелознавця в історії Гарвардського проекту — це мова записаних свідчень. Нині збережено лише копії англійською мовою (обидва інтерв'ю з Костюком є моїм перекладом з англійської). Але, зрозуміло, англійською розмови ніхто опитування не провадив, адже абсолютна більшість респондентів її не знали.

Документи з архіву Гарвардського університету чітко описують процедуру інтерв'ю¹. Використовуючи наперед підготовлений запитник, інтерв'юер ставить запитання та провадить розмову російською (лише в окремих випадках — українською) мовою, нотує відповіді на папері й вже після того, як респондент залишає його, вголос англійською переповідає почуте й занотоване, записуючи свій переклад на аудіограф. Саме з того голосового запису потім і робили транскрипти. За цією логікою можемо припустити, що з Далліном Костюк говорив російською, з Решетарем — російською чи українською.

З іншого боку, 5 січня 2015 року у Нью-Йорку я мала зустріч з Майклом Лютером, про якого вже згадано вище, й наша майже трьохгодинна розмова про Гарвардський проект лише заплутала розуміння, в який саме спосіб проводилося опитування². Лютер, наприклад, свідчив, що ніяких нотаток не робив, і розмови зі своїми респондентами записував безпосередньо на пристрій. Отже, транскрибоване інтерв'ю мало б теж бути російськомовним чи україномовним. Якщо дотримуватися Лютерової версії, то на якомусь етапі проекту хтось перекладав інтерв'ю англійською. Утім, це могло статися вже й під час чи після завершення «аналітичної фази» Гарвардського проекту, адже в архівах є документи про працевлаштування в 1952 та 1953 роках так званих кодувальників, які мали аналізувати інтерв'ю на предмет окремих тем і сюжетів. Вимоги до їхньої кваліфікації передбачали бездоганне знання російської. Поділ кодувальників на дві категорії — «англомовні» та «російськомовні» — наштовхує на думку, що запис інтерв'ю на практиці міг відбуватися

¹ Див. колекцію: Refugee Interview Program, Russian Research Center, Harvard University Archives, UAV 759.175.

² Інтерв'ю з Майклом Лютером, 5 січня 2015, м. Нью-Йорк, 2 год. 2 хв., архів авторки.

обома методами, на вибір: або нотатки, або безпосередній запис на аудіограф.

У будь-якому разі до опублікованих нижче документів варто ставитися не як до звичайного автобіографічного джерела. Набагато кориснішими вони будуть для вивчення іміджів, самопрезентацій, наукових стратегій відбору матеріалу, явища множинності ідентичностей в умовах діаспорних спільнот, а відтак і допасовування біографій, адже ці два тексти добре відображають, що саме Костюк вважав за потрібне сказати американцям і що приховати (як, приміром, у випадку, коли Костюк записав себе в остарбайтери замість сказати, що займав офіційні посади за німецької влади у Київській міській управі), і що передусім хотіли запитати і почути гарвардські науковці.

Для самого Григорія Костюка участь у Гарвардському проекті, про який він утім ніколи не згадував у своїх мемуарах чи публіцистиці, мала доленосне значення. Завдяки знайомству з Александром Даллінім Костюк, новоприбулий до США емігрант без заощаджень і з дружиною та малим сином, відразу на початку 1952 року отримує стипендію від Дослідної програми з вивчення СРСР при Колумбійському університеті, програми, що її щойно 1951 року засновано на пожертви з Фонду Форда з метою допомоги науковцям-емігрантам з СРСР і заступником директора якої у цей час був Даллін³.

Період, коли Костюк отримував стипендійну допомогу, був чи не єдиним у США, коли він не мусив заробляти фізичною працею і міг присвятити себе лише науковому дослідженню. Тогочасні кон'юнктурні запити Дослідної програми визначили й тему Костюкового дослідження — «Сталінська політика в Україні у добу колективізації і терору». Рукопис, підготований для програми, стане основою його англomовної книжки «Stalinist Rule in the Ukraine: A Study of the Decade of Mass Terror (1929–1939)» (1960), яка зробить прізвище Костюка знаним для американських радянознавців.

Прихильна ж рецензія Джона Решетара на манускрипт, який Костюк пропонував до видання Інституту з вивчення СРСР у Мюнхені та який власне за кілька років і стане книжкою «Stalinist Rule in the Ukraine», була вирішальною при обговоренні, чи видавати книжку і якою мовою це робити. А передмова того ж Решетара, написана спеціально для англomовного видання, надала книжці флеру високого американського акаде-

---

³ Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади у двох книгах. — Кн. 2. — К.: Смолоскип, 2008. — С. 268–269.

мізму⁴. Навряд чи ще знайдеться український респондент Гарвардського проекту, який би виграв більше від своєї участі в опитуванні, ніж Григорій Костюк.

Інтерв'ю з Костюком — не єдині, які мені вдалося знайти й ідентифікувати. У подальших публікаціях щодо Гарвардського проекту будуть оприлюднені розмови з Юрієм Бойком-Блохіним, Володимиром Державіним, Юрієм Лавріненком та іншими діячами.

№ 356 JR Проект Гарвардського університету щодо опитування біженців

Запитник В-5

(національності)

I. Загальна інформація.

Народився я 1902 року, син бідного селянина з Кам'янець-Подільського регіону. До 1920 року жив з батьками, закінчив лише сільську школу. Навчався у Кам'янець-Подільській гімназії, яку закінчив 1925 року. Після цього вступив до Київського університету, де вчився на історико-філологічному факультеті, закінчивши його 1929 року⁵. У 1930–1932 роках — в аспірантурі в Харкові, в науково-дослідному інституті літератури⁶. Аспірантуру я закінчив і отримав звання «научный работник». З 1932 року працював доцентом на історико-філологічному факультеті Харківського університету⁷. Викладав історію української літератури, та й сам був літературним критиком. Я навчав людей, які потім навчали літератури в загальноосвітніх школах. Так я працював до 1934 року, коли почалися масові арешти українських гуманітаріїв, наукових працівників та літераторів. Мене позбавлено права викладати і поставлено у такі умови, що я навіть і не наважувався опублікувати хоч яку із моїх статей. Ці праці були «ідеалістичні», «антимарксистські», «з

⁴ Джон С. Решетарь. Рецензия на Гр. Костюк «Сталинизм и Украина, очерки из эпохи диктатуры Сталина, 1929–1939 гг.» (машинопис, 6 арк., російською мовою) // Архів відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України. — Ф. 217. Опис архівних документів з колекції Г. Костюка триває, тому подаємо лише номер фонду та відомості про документ. Щодо видання книжки «Stalinist Rule in the Ukraine» див. у цьому ж фонді листування Г. Костюка з І. Бакалом, А. Зоргенфрейем, П. Курінним, Ю. Луцьким, І. Майстренком, Менге, Дж.[І.] Решетарем за 1954–1960 роки. При цій нагоді дякую Надії Баштовій за можливість працювати з матеріалами фонду.

⁵ Григорій Костюк закінчив відділення мови і літератури факультету професійної освіти Вищого інституту народної освіти (нині — Київський національний університет імені Тараса Шевченка).

⁶ Харківський науково-дослідний інститут літературознавства ім. Т. Шевченка.

⁷ У 1932 році називався Харківський педагогічний інститут професійної освіти.

націоналістичними ухилами». Оті три ярлики начіплювали кожному, кого хотіли позбутися. Постійного місця праці я не мав і виживав завдяки випадковим підробіткам, як-то переклади. Щоб знайти роботу, я перебрався до Києва, але вже 25 листопада 1935 року був заарештований НКВС. Звинувачений у контрреволюційній діяльності, без жодного доказу та підтвердження звинувачень, без жодного суду отримав вирок — п'ять років у концентраційному таборі. Це так присудило Особое совещание НКВС. Із серпня 1936-го до осені 1940-го був шахтарем на Воркуті. Спочатку шахтарем, а потім водієм локомотива, що вивозив вугілля із шахти. Після звільнення я отримав право жити в місті Слов'янськ на Донбасі. Там працював відповідальним за матеріальне та харчове забезпечення у місцевій міській лікарні. Працював там до самої війни, а коли прийшли німці, був вивезений як остарбайтер працювати на фабриці⁸. У Слов'янську, вже після звільнення із концентраційного табору, я одружився, й моя дружина зараз тут зі мною, в Німеччині⁹. Вчителюю в школі в одному українському ДіПі таборі поблизу Штутгарта. До комсомолу я не вступив, бо на той час уже був застарий, та ще й прихильник національного руху 1917–1920-х років. Втім, ні до петлюрівської армії, ні до якоїсь політичної організації у СРСР я не належав. Я був членом профспілки наукових працівників, і хоч у Радянському Союзі навчався довго, мав лиш півтора роки інтелектуальної праці та писання. Так багато вишколу й так мало можливостей його застосувати. Після арешту я не міг працювати бібліотекарем. Та що там говорити, після втрати роботи я навіть у початковій школі не міг викладати.

II. Освіта.

А. В Україні існували окремі початкові та середні загальноосвітні школи для українців, росіян, поляків, євреїв, німців та молдаван. У цих школах ці ж мови і використовували, але вже в училищах і технікумах — лише російську та українську, залежало від населення. Всі виші повинні були бути україномовними, й справді починаючи з українізації 1923 чи 1924 року очікувалося, що саме українська буде використовувана. Так було офіційно прийнято. Однак, на практиці, українська була мовою викладання лише на гуманітарних, літературознавчих, філософських і сільськогосподарських факультетах. І хоч економічні, технічні та медичні

---

⁸ Г. Костюк остарбайтером ніколи не був. За часів німецької окупації він працював на офіційних посадах у Київській міській управі, а потім за власної ініціативи виїхав до Німеччини, працював у Плауені літературним редактором газети «Земля» (1944–1945). Втім, такі «незручні» факти своєї біографії він, очевидно, розголошувати не хотів.

⁹ Дружина — Раїса Бутко.

виші теж мали би використовувати українську, там лише третина професорів цього дотримувалася.

В. Російську мову в українських школах викладали як осібний предмет і то результативно, бо українські учні після закінчення середньої школи добре розмовляли російською. Українську викладали в російськомовних школах, але багато учнів було із зрусифікованих українських сімей і вдома розмовляли суржилом української та російської. Це особливо характерно для Донбасу.

(2) Вивченню української, російської та світової літератур і їх історії надавали майже однакового значення під кутом зору часу, їм присвяченого на літературознавчих спеціальностях у вишах. Втім, здається, на українську виділяли більше годин. В українських середніх школах історію української літератури вивчали більше, хоч російською та світовою теж не гребували. У вишах російську літературу читали російською, а в українських середніх школах саму російську літературу читали російською, а коментували — українською. На рівні вищої школи російську літературу краще викладали у Харкові, ніж у Київському університеті, а у випадку української — навпаки, тобто у Києві — краще, а в Харкові — так собі. Все залежало від здібностей професорів. У російськомовних середніх школах українську мову та літературу викладала та ж сама особа. Російськомовні діти читали українську літературу українською.

(3) У середніх школах окремих предметів з історії України, Росії чи Західної Європи не було. Всю історію викладали за періодами: стародавня, середньовічна, сучасна. Все було поділено відповідно до марксистських епох. У вишах — трохи по-іншому. Моє покоління мало дев'яносто відсотків професорів із старої школи, тобто людей із передреволюційною освітою. Але вони змушені були навчати під кутом зору марксистського матеріалізму. На історичних факультетах кожен курс читали окремо, тобто були осібні курси з історії України, Росії та Західної Європи. Я вивчав українську історію в Києві у професора Оглобліна¹⁰. Марксистом він не був, але тяжів до економічних інтерпретацій і його толерували. Але зараз він тут, у Мюнхені, працює в Науковому товаристві імені Шевченка, адже був змушений залишити Радянський Союз. У кожному виші були обов'язкові курси з історичного матеріалізму та політекономії, що їх викладали партійці. І хоч ніхто їх не любив, але всі відвідували.

---

¹⁰ Олександр Оглоблін (1899–1992) — український історик, на той час викладач Київського інституту народної освіти.

(4) Найчастіше — німецька, але вивчення якоїсь іноземної мови було обов'язковим. Рівень викладання, втім, був низький. У вишах викладання іноземних мов теж було погане. Втім, якщо хтось вступав на факультет іноземних мов, то там навчання було чудове й студенти справді знали мови.

С. (1) (*Див. II, А*). Так було до 1930-го. Але особливо у 1933-му була зроблена — очевидно, добре спланована — спроба облишити все, пов'язане з українською національною ідеєю, й політика українізації змінилася. Хто читав лекції у вишах російською, розмовляв російською, виголошував промови російською, вважався «благонадежний». Зміни відбувалися поступово, але 1933-го були особливо помітні. Було це пов'язано з чистками українських лідерів — [Михайла] Грушевського, Сергія Єфремова, Павла Христюка, [Андрія] Ніковського, [Володимира] Чехівського¹¹, людей з помірно демократичного крила, але також заарештовували провідних українських комуністів та письменників, як-то Микола Куліша, Остапа Вишню, Григорія Епіка, Олександра Досвітнього, Михайла Ялового, Володимира Коряка, [Бориса] Антоненка-Давидовича та ін.¹² Будь-хто, хто утілював хоч щось українське, викликав підозру, як і сам ужиток української мови. Стало аж надто очевидно, що Москва — це хазяїн, хоч, звичайно, знищити українську мову Москва не могла. Та й не пробувала, просто хотіла усунути українських національних лідерів.

---

¹¹ Михайло Грушевський (1866–1934) — український історик, політичний діяч, голова Центральної Ради УНР, 1931 р. заарештований як ймовірний голова «Українського Національного Центру». Смерть Грушевського, котрий за офіційною версією помер від злоякісного карбункулу у Кисловодську, Костюк вважав дуже підозрілою і натякав на приховане убивство (див.: *Костюк Г.* Таємниця смерти академіка М.С. Грушевського (За радянською пресою і спогадами сучасників) // *Костюк Г.* На магістралях доби: Статті на суспільно-політичні теми. — Торонто, Балтімор: Українське видавництво «Смолодоскип» ім. В. Симоненка, 1983. — С. 9–30).

Сергій Єфремов (1876–1939) — український політичний діяч, літературний критик, 1929 р. заарештований як організатор та голова «Спілки визволення України», помер у таборах.

Павло Христюк (1890–1941) — український політичний діяч, член Центральної Ради, 1931 р. заарештований за справою «Українського Національного Центру», помер у таборах.

Андрій Ніковський (1885–1942) — український політичний діяч, літературознавець, мовознавець, член Центральної Ради, 1930 р. засуджений як один із ймовірних керівників «Спілки визволення України», смертний вирок замінено 8 роками ув'язнення.

Володимир Чехівський (1876–1937) — українській політичний діяч, 1929 р. заарештований у справі «Спілки визволення України», 1937 р. розстріляний.

¹² Серед згаданих українських літераторів Олександра Досвітнього розстріляли 1934 р., М. Куліша, Г. Епіка, В. Коряка, М. Ялового — 1937 р., інших двох — засуджено до різних термінів ув'язнення.

Між 1935 та 1940 роками у кожному гуманітарному університеті виникло два факультети — український та російський. Найталановитіші, найдібніші молоді люди йшли на російський, тому що той, хто навчався російською, міг убезпечитися, що їх — можливо — не запідозрять у націоналізмі. Менш здібних відправляли на україномовні факультети. Сам я у той час був у концентраційному таборі, але товариші, хто був у вишах тоді, розповідали мені все це. В українських середніх школах, утім, українську мову продовжували вживати.

(2) Українських книжок цілком вистачало, й були навіть американські, англійські, німецькі та французькі книжки, опубліковані в українських перекладах. Приміром, мій друг переклав три томи Джона Дос Пассоса, були також українські переклади Джека Лондона, Ептона Сінклера, Сінклера Льюїса та ін.

(3) Українські підручники були, але недостатньо. Через радянську терористичну політичну систему жоден підручник не можна було використовувати понад рік, жодної незмінності в текстах. Наприкінці 1920-х, коли я був студентом, користувався Єфремовим текстом про історію української літератури, на той час стандартним підручником. Коли мене арештували 1935 року, запитували, чому я читав Єфремова. Це тому, що він уже від 1931-го був у немилості. Мені також сказали, що історії української літератури мене навчали анти-марксистки. 1930 року «Історія України» М. Яворського була офіційним текстом у вишах, а вже 1933-го її, як і автора, оголошено націоналістичною, контрреволюційною¹³. Відбувалося систематичне усунення текстів. 1932 року не було жодного підручника з історії української літератури, що ним можна було користатися. До цього текстів було чимало — Єфремова, Грушевського, «Нове українське письменство» Миколи Зерова, «Українська література» Олександра Дорошкевича, «Конспект історії української літератури» А. Шамрая, двотомна історія української літератури Володимира Коряка, три томна Михайла Возняка¹⁴. З-поміж них лише Коряк був комуністом-партійцем — боротьбистом. Отже, 1932-го, коли я закінчував аспірантуру, жодного підручника не було. Тому професор Бойко, соціолог і

¹³ Очевидно, йдеться про «Історію України в стислому нарисі» історика-марксиста Матвія Яворського, що у 1928–1929 рр. витримала три видання.

¹⁴ Зеров М. Нове українське письменство: Історичний нарис. — К.: Видавництво «Слово», 1924. — Вип. 1; *Дорошкевич О.* Підручник історії української літератури (п'ять видань у 1924–1930 рр.); *Шамрай А.* Українська література. Стислий огляд. — Х.: РУХ, 1926 (2-е вид. — 1928); *Коряк В.* Нарис історії української літератури. I. Література передбуржуазна. — Х., 1925. (2-ге вид. — 1927); *Коряк В.* Нарис історії української літератури. Література буржуазна. — Х., 1929; *Возняк М.* Історія української літератури. — Т. 1–3. — Львів, 1920–1924.

філософ з Харківського університету, запропонував мені допомогти йому написати підручник для вищої школи¹⁵. Ми й написали, але його забракували як ідеалістичний та антимарксистський. 1932 року професори поклалися передусім на свої лекції. Перелічені тут підручники вони згадували, але не рекомендували, бо ті були неправильні. Говорили: можете шукати у них якісь факти, але інтерпретації там хибні. Ви, науковці в Америці, маєте свободу, ви не можете уявити, яка мертвечина в радянських вишах. З цим змиритися я не міг, не міг віддатися на поталу комуністам. У своїх лекціях згадував Драгоманова, Винниченка, Олесь. Звісно, всі троє були персонами нон грата для комуністів. Якимсь мій студент запитав, чому я не характеризую Панаса Мирного у той же спосіб, як це було зроблено в якійсь там статті. Я відповів, що мушу подати всі думки. Для мене це було, як прогулянка пеклом. Або ти мусив пристосовуватися до офіційної лінії й повторювати як папуга те, що сказав хтось інший, або НКВС давало тобі 5–10 років. Отим другим шляхом я й пішов.

(4) На історико-філологічному факультеті Київського університету більшість професорів були українцями, західноєвропейську історію викладав єврей. Але між всіма викладачами були дружні стосунки, безвідносно до національності.

(5) У всіх школах та вишах більшість студентів завжди складали українці, хоча багато євреїв навчалося в медичних інститутах. Звісно, мені краще відома ситуація на гуманітарних факультетах, а там більшість, без сумніву, була українцями. Знову ж — жодної ворожості поміж студентами.

(6) Росіяни, котрі викладали українською, мову знали добре. Але росіяни-партпрацівники, інженери, технічна інтелігенція, директори заводів вивченням української мови собі життя не утруднювали.

III. С. Я не пригадую жодної української армійської частини. Втім, згадую, що на початках радянської влади, 1922 року чи десь так, у Харкові була Школа червоних старшин і там використовували українську. Думаю, це тривало до 1926-го, але офіцери-випускники не мали українських частин, щоб ними командувати, тож у Школі особливої потреби не було, зважаючи на умови того періоду¹⁶.

¹⁵ У співавторстві з В. Бойком Г. Костюк підготував рукопис «Історія української літератури доби фінансового капіталізму», але текст зник після Костюкового арешту.

¹⁶ Школа червоних старшин у Харкові була створена 1920 р., 1922-го об'єднана з Київською школою червоних старшин, з 1923 р. називалася 5-та Об'єднана школа червоних старшин, з 1924 р. — Школа червоних старшин ім. ВУЦВК, існувала до 1938 р.

IV. А. У партійних колах українською мовою не надто вживали, лише другорядні комсомольці та партійці розмовляли українською. Але всі, хто хотів уникнути будь-яких підозр, вживали російську. На всіх партійних зборах та обговореннях вживали російську. Про національний склад комуністичної партії в Україні сказати не беруся, але було багато партійців-євреїв і городян, що розмовляли російською. Частка українців-членів партії була суттєвою, хоч не всі з них завжди розмовляли українською. Про відсоток я достеменно не знаю, але десь, можливо, сорок відсотків — українці, сорок — росіяни, і решта двадцять — інші національності. Але це дуже суб'єктивні цифри.

В. Більшість партійних секретарів райкомів та обкомів між 1920 та 1930 роками були українцями. У 1920-х роках секретарем ЦК Компартії України був [Дмитро] Лебідь¹⁷. Він притримувався теорії боротьби двох культур. За його словами, історично російська культура має переваги в Україні, комуністична партія візьме сторону російської культури, бо російська мова — це мова робітників, у той час як українська — це мова села. Лебідь як секретар ЦК довго не протримався. Його, здається, змінив Лаврентій, вірменин, я думаю¹⁸. Потім Каганович, Косіор, Постишев, Хрущов. Але жоден українець не був секретарем ЦК Компартії України. Коротченко міг бути, але я у той час був в ув'язненні¹⁹. Втім, у нього лише ім'я було українське, адже, як я пригадую, він навіть розмовляти українською не вмів.

(2) Росіяни та євреї управляли комсомольськими організаціями.

С. Напевно не знаю, але я би сказав, що в народному комісаріаті освіти було десь сімдесят відсотків українців. Я би сказав, що в інших комісаріатах було якраз навпаки і сімдесят відсотків було неукраїнців. Українці склали більшість у районних та обласних відділах комісаріату освіти, у той час як в обласних відділах інших комісаріатів росіян було чимало. Однак на рівні районних відділів усіх комісаріатів працювали передусім українці.

(1) Офіційно, за законом, була українська й очікувалося, що всі державні посадовці розмовлятимуть і писатимуть українською. Втім, на практиці, більшість у комісаріатах вживали російську. Лише в комісаріаті освіти використовували майже винятково українську. Російська була

¹⁷ Дмитро Лебідь (1893–1937) — другий секретар ЦК КПУ (1920–1924).

¹⁸ Лаврентій Картвелішвілі (партійний псевдонім Лаврентьєв, 1890–1938) — радянській політичний діяч, грузин за національністю, другий секретар ЦК КП(б)У (листопад 1929 — грудень 1930).

¹⁹ Дем'ян Коротченко став другим секретарем ЦК КП(б)У лише 1946 р.

головною мовою партії, я би сказав, це була мова партії. Були українські комуністи, котрі не знали російської, але вона радше про це помовчували.

(2) Комісаром освіти завжди був українець — [Ян] Ряппо (галичанин), [Григорій] Гринько, Шумський, Скрипник, Володимир Затонський²⁰. Комісаріат юстиції зазвичай очолював українець, а народного господарства — або росіянин, або єврей. Українець зазвичай очолював і комісаріат сільського господарства. Я би сказав, що сорок відсотків членів українського Раднаркому були українцями.

Д. Гринько був комісаром фінансів Радянського Союзу. Його застрелили²¹. Влас Чубар, голова українського Раднаркому, до самого свого арешту, я думаю, був заступником очільника Раднаркому СРСР. Йому дали роботу в Москві, щоб застрелити там, а не в Харкові²².

Е. Багато сказати не можу, більшість часу після обнародування Сталінської конституції я сидів у таборі.

Ф. НКВС мав спеціальний відділ «Українська контрреволюція». Його очільник мене допитував після арешту. Українською він розмовляв добре, але я не певен, чи він був українцем. Загалом же, керівні посади займали росіяни, євреї або особи з українськими прізвищами, котрі, втім, українською не володіли. [Всеволод] Балицький, очільник НКВС в Україні, був з України, але польського походження. На допиті мене все випитували про антибільшовицькі організації Західної України. Вони знали все про українську еміграцію. Керівники міліції, втім, були українцями та росіянами.

Г. (Чи були Ви членом Спільки визволення України?) Ні, її не існувало як організації чи як програми. Крайні українські націоналісти Вам скажуть, що вона існувала, тому що їм дуже хотілося, щоб вона існувала. Також якщо хтось був заарештований та звинувачений як член СВУ, то той скаже, що вона існувала. Насправді СВУ була не чим іншим як вигадкою НКВС, аби знищити стару демократичну українську інтелі-

---

²⁰ Ян Ряппо (1880–1958) народився в Естонії, у 1921–1928 рр. заступник народного комісара освіти УСРР, у 1928–1938 рр. — народний комісар легкої промисловості. За часів радянської України Григорій Гринько (1890–1938) був народним комісаром освіти у 1920–1922 рр.; Володимир Затонський (1888–1938) — у грудні 1917–1918 рр., січні–травні 1919 р., грудні 1919 — квітні 1920 рр., 1922–1924 та у 1933–1937 рр.; Олександр Шумський (1890–1946) — у листопаді–грудні 1919 р. та у 1924–1927 рр.; Микола Скрипник (1972–1933) — у 1927–1933 рр.

²¹ Григорій Гринько був народним комісаром фінансів СРСР у 1930–1937 рр., його заарештували у справі «правотроцькістського блоку» і розстріляли 1938 р.

²² Влас Чубар (1891–1939) — голова Ради Народних Комісарів УСРР (1923–1934), заступник голови Ради Народних Комісарів СРСР (1923–1925), арештований і ліквідований за невідомих обставин.

генцію, котра повернулася з еміграції або й не полишала Україну, коли прийшли більшовики. Це все я говорю тому, що в Київському університеті я був разом із [Миколою] Павлушковим, котрого звинуватили як очільника СУМ (Союз Української Молоді), організації видуманої більшовиками, адже СВУ потребувало молодіжного двійника²³. Контрреволюційна комсомольська організація теж мусила існувати. Тепер у Німеччині та деінде бандерівці мають СУМ — запозичили назву. Хто знає радянські умови життя, розуміє, що таких розвинутих організацій просто не могло існувати. Професор [Йосип] Гермайзе, звинувачений як член СВУ, вже після закінчення свого покарання якось у Самарі зустрівся з моїм другом, професором Бойком з Харківського університету. Бойко запитав, чи така організація існувала. Професор Гермайзе відповів, що це абсурд і такої організації ніколи не було. Так, час від часу ті люди зустрічалися, щоб покритикувати радянський режим. Я не маю на увазі, що не було ніякої боротьби українців проти більшовиків. Гермайзе, Чехівський, Єфремов, [Михайло] Слабченко та інші протистояли режиму. Слабченко, наприклад, написав тритомну працю про українську промисловість та науково довів, що українська державність мала економічний базис²⁴. Відкрито він так не сказав, але натякав на це у своїх об'єктивних дослідженнях української економіки. Професор Гермайзе у праці про Револуційну Українську Партію теж підкріплював окремішність українського революційного руху, тобто окремішність від російського революційного руху²⁵. Все це посилювало ідею української особності. Іншими словами, вони підтримували Українську Народну Республіку. А згадаймо

²³ Микола Павлушков (1904–1937) — студент Київського інституту народної освіти, племінник С. Єфремова. 1930 р. заарештований за звинуваченням у справі «Спілки визволення України», на слідстві вважався керівником її молодіжного відгалуження «Спілки української молоді». М. Павлушко розповів слідчим, де шукати заховані щоденники С. Єфремова, які стали головним доказом у цій справі. 1946 р. у Мюнхені СУМ «відновлено» (фактично, створено) Закордонними Частинами ОУН вже як реальну дієву організацію.

²⁴ *Слабченко М.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. — Т. 1. — Одеса: ДБУ, 1925; Т. 2. — К.: ДБУ, 1927; *Слабченко М.* Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны. — Часть 1. Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII ст. — Т. 1. Землевладение и формы сельского хозяйства Гетманщины в XVII–XVIII ст. — Одесса: ГИУ, 1922; Т. 2. Судьба фабрики и промышленности в Гетманщине в XVII–XVIII ст. — Одесса: ГИУ, 1922; Т. 3. Очерки торговли и торгового капитализма Гетманщины в XVII–XVIII ст. — Одесса: ГИУ, 1923; Т. 4. Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII–XVIII вв. — Николаев: ГИУ, 1925.

²⁵ *Гермайзе О.* Нариси з історії революційного руху на Україні. — Т. 1: Українська революційна партія (РУП). — К., 1925.

ще за хвильовизм та шумськізм, тобто український комунізм. Професор [Михайло] Волобуєв, комуніст, 1927 чи 1928 року написав статтю в журналі «Більшовик України», у якій заторкнув колоніальне та національне питання загалом²⁶. Він сказав, що в колоніях азіатського типу колоніальна влада присвоює, але не вкладає, тоді як в європейських колоніях колоніальна влада робить суттєві інвестиції. Він згадував Україну як приклад другого випадку і, зрештою, його заарештовано, я гадаю, 1933 року. Волобуєв просував економічний базис хвильовизму та шумськізму. Я вважаю хвильовизм та шумськізм одним із найкращих виявів українських громадян. Названо на честь українського письменника Миколи Хвильового. Це політично-культурно-економічно-літературний рух українського народу, спрямований проти колоніальної політики Москви. Це незалежницький рух. Хвильовизм, як і СВУ, не мав жодної організаційної форми, але мав політичну програму. Все, що написав Хвильовий, Шумський, Волобуєв, — це і є програма. Ці люди не були національними шовіністами, вони втілювали вищі досягнення національного руху. Вони підтримували націонал-комунізм, український титоїзм, але водночас були демократами. *(Ви зараз належите до Української Револьюційно-Демократичної Партії, партії лівацької? Чув, Ви були троцькістом. Чи Ваша група продовжує реалізовувати ту програму?)* Ну, багато груп любляють використовувати ярлик «хвильовизм». 1948 року в УРДП стався розкол, коли Іван Багряний, дуже талановитий український письменник, котрий разом зі мною був в університеті, захотів грати першу скрипку та викинув чужинецькі елементи УРДП разом із Союзом Українських Соціалістів (СУС)²⁷. Насправді він і сам соціаліст, хоч і не признається. Їхня програма соціал-демократична. Розкол був передусім через особистісні причини, тобто головним було питання, хто буде грати першу скрипку, а хто — другу. Але ми й досі друзі. Від 1949 року я не маю до діла із жодною групою — ні з лівим, ні з правим крилом УРДП. Коли ліве крило УРДП розірвало стосунки із Союзом Українських Соціалістів та заатакувало Українську Національну Раду, зажадало від мене полишити Раду, я натомість полишив ліве крило. Я підтримую соціал-демократію, я не троцькіст. У цьому мене ніколи не звинувачували в СРСР, бо я ніколи не був у партії. Я не можу бути троцькістом у тому

---

²⁶ Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України. — 1928. — № 2–3.

²⁷ УРДП (Українська Револьюційно-Демократична Партія), створена у Німеччині 1946 р. Г. Костюк був її співзасновником та першим генеральним секретарем у 1947–1948 рр. до її розколу на дві частини: власне УРДП на чолі з Іваном Багряним та ліву УРДП на чолі з Іваном Майстренком, до останньої приєднався Г. Костюк.

значенні терміну, в якому троцькісти самі себе визначають, тому що я не підтримую тоталітаризм. Я не можу бути справжнім троцькістом, адже всі троцькісти — за диктатуру пролетаріату, чого я не підтримую. Я зустрівся з європейським директором Міжнародного допомогового комітету, й ми розмовляли про Віктора Сержа²⁸. Я вважав Сержа мертвим, але директор заперечив: він, мовляв, живе в Мексиці. Серж — українець французького походження. Він зі старої української революційної родини, Кибальчичів, його батько-революціонер боровся проти Александра III, він же сам утік до Франції й взяв собі прізвище Серж. Віктор Серж повернувся до Радянського Союзу у 1920-х роках, брав участь у літературному житті. 1927 року співпрацював з ВАПЛІТЕ, журналом Вільної Академії Пролетарської Літератури. Це був хвильовистський журнал, вийшло п'ять його чисел. У якомсь числі опублікували Сержові статті про французьку літературу. Коли я почув, що він у Мексиці, захотів з ним сконтактувати. Його особисто я не знав, але статті читав. Знаю, що він був ув'язнений у концентраційному таборі, й гадав, що там він і загинув. Я листувався з ним і просив допомогти вивезти з Німеччини архів ВАПЛІТЕ. Адже якщо більшовики сюди прийдуть, все буде втрачено. Здається, якомсь він назвав мене «бувшим комуністом». Мені не дозволили в'їхати в Штати, думаю, з цієї ж причини. Серж писав мені, що з Троцьким порвав, але вважав Троцького людиною широю та величною. Йому я відповів, що моє ставлення до Троцького таке ж саме. На Воркуті я був із Седовим, наймолодшим сином Троцького, котрий взяв собі дівоче прізвище матері й котрого батьки залишили в СРСР, коли поїхали до екзилу. Після Бухарінового арешту Седова, котрий тоді працював хіміком, розстріляли в Сибіру. Я був разом із Седовим на Воркуті й мав право написати вдові Троцького про долю їхнього сина. Я не знав, що «розведка» була така всеохопна. Не мав жодної уяви. Але вона відповіла й подякувала, що я розповів їй про долю сина. Я не відповів, й вона написала знову, запитуючи, чому я не пишу їй. Відправила мені кілька пакунків та книжок про свого чоловіка, розповіла, як убито її чоловіка, адже я у СРСР не знав, як це сталося. Це були особистісні стосунки. Але вороги звинуватили мене у троцькізмі, і СІС, звісно, знає про наше листування²⁹.

²⁸ Віктор Кибальчич (псевдонім Серж, 1890–1947) — комуністичний та комінтернівський діяч, з Г. Костюком листувався з 1946 р., познайомив його з вдовою Л. Троцького, клопотався через свої зв'язки у Міжнародному допомоговому комітеті про виїзд Костюка з родиною до США. Докладніше див.: *Костюк Г. Зустрічі і прощання.* — Кн. 2. — С. 200–202, 247.

²⁹ СІС (Counter Intelligence Corps) — провідна розвідувальна організація американської армії на території американської зони повоєнної Німеччини (де жив Г. Костюк),

(Н). [Нерозб.] був українцем, його дружина дуже добре розмовляла українською. Він був головнокомандувачем Харківського військового округу, я думаю, тоді ж, коли [Йона] Якір був очільником Українського військового округу³⁰.

V. Не можна сказати, що українізації настав кінець. Після 1923 року, коли Україна стала частиною Радянського Союзу, почалася українізація.

(А чому не раніше, 1921-го скажімо?) Ну, до того радянська політика не була визначеною. Існувала низка різних національностей, все говорили про рівність, і врешті, мусили й мови зробити рівними. Чимало професорів здатні були швидко вивчити мову, тому що вони жили в Україні. Опубліковано багато книжок українською, а також перекладів з інших мов. Повнокровна була дискусія про розвиток української культури й літератури. Хвильовий говорив, що наша культура — підпорядкована та узалежнена від Москви. Зараз же, вів він, ми маємо орієнтуватися на Захід. Російську літературу Хвильовий уважав убогою. Може, він і помилявся, але вже так він собі думав. Він хотів, щоб ми розвинули власну літературу на базі західної автури, Гете, Байрона, Шекспіра, Шиллера. Його девіз був «Геть від Москви». Це було між 1924 та 1927 роками. Хвильовий навіть написав статтю «Україна чи Малоросія?», яку, втім, ніколи не опублікував. Навіть рукопис зник, і я маю сумнів, чи знайдеться копія у Західній Європі. Полемічні дискусії тоді були всеохопними й Хвильового жорстко критикували. Гори літератури та критики написано. 1927 року відбувся пленум ЦК Компартії України, на якій Шумський захищав Хвильового³¹. Українська культура розвивалася швидко й це стало загрозою для Сталіна. Він відправив Постишева як першого секретаря ЦК Компартії України й наказав йому вичистити націоналістів. Здається, це було 1932 року. Почалася хвиля арештів. 1933 року Хвильовий та Скрипник застрелилися. Українську мову не забороняли, вона все ще була офіційною, але видатні особистості, що її уживали, підпали під чистки. До 1930 року говорили, що найбільшою загрозою був

вишукувала колишніх нацистських злочинців та радянських агентів. Зважаючи на спроби Костюка виїхати у Штати, його становище було більш ніж непевним й під кутом зору його офіційної співпраці з нацистським режимом, і його неприховуваної лівої політичної діяльності. Після того, як Костюку не вдалося скористатися отриманим ще 1947 р. дозволом на виїзд до США, він підозрював, що на нього в СІС чи іншу американську установу написано доноси. Див.: *Костюк Г.* Зустрічі і прощання. — Кн. 2. — С. 247–252.

³⁰ Як самостійна одиниця Харківський військовий округ існував у 1919–1922 рр., а потім 1935–1941 рр. У час, коли Й. Якір очолював Український військовий округ (1925–1935), останній охоплював територію всієї України.

³¹ Йдеться про червневий пленум ЦК КП(б)У 1926 р.

російський великодержавний шовінізм, але того року нею став «місцевий націоналізм».

(*Чи можете Ви визначити дату закінчення українізації?*) Ну, мені спадає на думку радше 1933 рік, тому що після вже ніхто не боявся втратити роботу через незнання української мови. Втім, людей, які володіли та вживали українську, з роботи не виганяли.

С. Було кілька українських письменницьких організацій. Визначні письменники, як-то Винниченко, Олесь та ін., емігрували. Але з'явилися нові молоді літератори. 1921 року в Харкові існувало дві організації: «Гарт», члени якого заявляли, що писатимуть для робітників, та «Плуг», ті збиралися писати для селянства. За три роки група на чолі з Хвильовим постала з лав «Гарту» й ініціювала серйозну дискусію щодо орієнтації української літератури. «Гарт» розпався, й сильніші письменники з Хвильовим-очільником заснували ВАПЛІТЕ. У той же час у Києві існувало три інші організації. Група українських неокласиків — п'ять членів на чолі з Миколою Зеровим. Їх так називали, бо вони задекларували, що писатимуть у класичній греко-римській поетичній формі. Хоча ні, не так. Так називали їх вороги, а вони не заперечували. Другою групою був МАРС (Майстерня Революційного Слова) — Антоненко-Давидович, [Григорій] Косинка, Іван Багряний, [Валер'ян] Підмогильний та ін. Серед них лише Борис Тенета був партійцем. Ця не хотіла обмежувати себе робітничими чи селянськими темами, як робили інші. Вони мислили ширше. Третьою в Києві й загалом п'ятою була група нового покоління футуристів на чолі з Михайлом Семенком. Поети, що використовували найновішу форму й не визнавали старих поетичних форм і тем. Навіть від пунктуації відмовлялися й часто читачі не могли зрозуміти їхніх віршів. Вони ж навіть цим пишалися: дивіться, ми створили щось настільки складне та з таким високим задумом, що його не можуть збагнути. Їхнім еталоном був Волт Вітман, котрий свого часу теж відмовився від традиційних поетичних форм. Їм також подобалися росіяни, Маяковський. Отже, загалом п'ять груп, жодна з яких не пережила 1932 рік, адже того року всіх примусили вступити в Спілку письменників України, що й досі існує. Теми творчості були найрізноматніші, як це зазвичай буває у кожній літературі. Писали про радянський офіціоз, про революцію та громадянську війну, про ідею України та радянської системи, національне питання тощо. Село революційних часів найкраще змалював Григорій Косинка у своїх «Оповіданнях». Місто та кар'єру молодих українців у міському середовищі найкраще зобразив Підмогильний у романі «Місто». Багато про що писав Хвильовий. У «Санаторійна зона» розкрито психологію людей, котрі творили революцію і котрі розчарувалися у її результатах. Він багато писав про селян,

про інтелігенцію, про революцію. Національне питання у Радянському Союзі найкраще розкрито у романі Володимира Гжицького «Чорне озеро». Проблему української ідеї та радянського режиму дуже тонко потрактував Антоненко-Давидович у романі «Смерть». У романі українець, котрий дуже любить свій народ і землю, котрий має сильні національні почуття, за часів революції вступає до комуністичної партії, і потім страждає від внутрішньої боротьби між любов'ю до України та загальною ідеєю революції й більшовизму. Він мусить битися з українськими антибільшовицькими повстанцями й, зрештою, покінчує життя самогубством через цей невирішуваний конфлікт. Петро Панч написав роман «Голубі ешелони» про історію української національної революції. У творі автор дуже критично налаштований щодо Петлюри, хоч сам був офіцером-артилеристом у петлюрівській армії. Юрій Яновський створив роман «Чотири шаблі» про українських селян часів національної революції. Микола Куліш був провідним українським драматургом того періоду. Його п'єса «Патетична соната» — про національну революцію, а «Народний Малахій» — сатира на радянську ідею реформування людства.

Ф. (Респондент прокоментував список, що його інтерв'юєр отримав від респондента № 67)³². Дмитро Загул був заарештований не раніше 1933 чи 1934 року, Зерова заарештовано наприкінці 1934 року. Чистки мали на меті усунення всіх, хто був зв'язаний з Хвильовим.

Д. Режим не використовував усіх класиків, лише тих, котрі хоч якось його підтримували. Наприклад, не заохочували аж надто часто згадувати на лекціях Панька Куліша чи Бориса Грінченка. Перші роки можна було згадувати Винниченка, й на початку 1920-х років радянський режим опублікував чимало його праць. Він відправив із-за кордону рукопис «Сонячної Машини» для публікації. Пізніше його вже не можна було згадувати. На початках Василя Стефаника можна було згадувати, а пізніше — вже ні. Драгомановим геть повністю нехтували. Мовчали про [Спиридона] Черкасенка та всіх інших авторів, хто мав сильні націоналістичні симпатії й кого не могли використати більшовики.

Г. Найкращим нашим режисером був Олександр Довженко. Він управляв українською фільмовою індустрією. Десь 1925 року у Києві

---

³² Респондентом № 67 був Аркадій Герасимович Каракатенко. Каракатенко був респондентом Дж. Решетара й під час розмови подав тому список українських політичних та культурних діячів, репресованих радянською владою (див.: <http://pds.lib.harvard.edu/pds/view/5434476?n=34&imagesize=1200&jp2Res=.25&printThumbnails=no>). Очевидно, Решетар хотів перевірити, наскільки це гідна довіри інформація. Ні Загула, ні Зерова у переліку немає.

було засновано велику кіностудію. Довженко зрежисерував «Землю», звуковий фільм українською мовою, «Аероград», фільм про авіаційну промисловість. [Іван] Кавалерідзе, українізований грузин, був режисером в українській кіноіндустрії³³. Здається, він створив «Наталку-Полтавку» та «Запорожця за Дунаєм». Російські звукові фільми містили українські заголовки та субтитри. Більшість звукових фільмів, зроблених у Києві, були українською.

Н. Дмитро Ревуцький писав симфонії, гармонізував та аранжував народні пісні. Згідно плану оперні театри пропонували чимало українських опер: «Майська ніч» Гоголя на музику, здається, [Миколи] Лисенка; «Утоплена» — також Лисенка; «Тарас Бульба» — знову ж Лисенкова музика. Ставили «Запорожця за Дунаєм» на музику [Семена Гулака]-Артемовського.

К. Після того, як більшовики прийшли до влади, традиційне хрещення почало відмирати. Вчителю чи державному службовцю було не просто мати хрещену дитину й уникнути критики. Весільна церемонія уже не була релігійною, а Ви знаєте, традиційне українське весілля дуже інсценізоване, де наречений і наречена грають роль царя та цариці. Про церковне весілля не було чого й думати, хоч на селі традиційний тип весілля зберігся трохи довше. Святкування Різдва та Великодня дуже важливі для України, особливо Великодня, освячування пасок та їжі. Похорон теж перестав бути релігійним обрядом, став світською церемонією.

Л. В Україні існує нормальна сучасна сім'я, ось тільки радянський режим спричинив конфлікти між батьками та дітьми. Діти не слухають батьків, хоч вплив цей і не всеохопний, діти до батьків поваги не втрачають.

Н. Старше покоління виросло на широко трактованих демократичних ідеях, поширених на початку ХХ століття. Це не було покоління радянських людей, тому що тоді наголошувало культурний розвиток і просвітництво. Середнє покоління успадкувало демократичні традиції від старшого, але за часів революції більше розвинуло активізм та ідеалістичні принципи, іншими словами, вони були розбірливішими, кому служити, та менш гнучкі від старшого покоління. Середнє покоління хотіло подальшого поширення європейського духу в Україні, хотіло позбавитися від національної вузькоглядності, шовінізму та провінціалізму, носити європейську сорочку замість української вишиванки. Середнє покоління відкинуло етнографізм, який так полюбляло старе. Хотіло бачити індустр-

---

³³ Про знайомство Г. Костюка з І. Кавалерідзе див.: *Костюк Г.* Зустрічі і прощання. — Кн. 2. — С. 42–59.

ріалізовану Україну, а не просто аграрний край. Середнє покоління вірило у щось краще, у вищий ідеалізм. Молодим же бракує й демократичної освіти, й високого ідеалізму. Це молоде покоління не знає про національну революцію 1917 року. Воно знає Хвильового лише як ворога, якщо взагалі знає. Часто вони талановиті й здібні, але, навчені вузьким спеціальностям, мають з-поміж себе багато добрих технарів та пілотів, утім людей з дуже обмеженим світоглядом.

Оригінал документа:

Harvard University – Slavic Division, Widener Library, HCL / Harvard Project on the Soviet Social System. Schedule B, Vol. 8, Case 356 (interviewer J. R.). Widener Library, Harvard University.

<http://pds.lib.harvard.edu/pds/view/5466393?n=1&printThumbnails=no>

№ 356 AD Проект Гарвардського університету щодо опитування біженців, В-6

Дата інтерв'ю — 24 квітня 1951 року. Місце інтерв'ю — м. Мюнхен, Німеччина

Мене звільнили з радянського концентраційного табору в грудні 1940 року. За моєї відсутності залишки антирадянських груп було знищено. Коли розпочалася війна, люди, звільнені з концентраційних таборів, становили відносно невеличку групу, політично свідомішу та потенційно активнішу за решту населення. Втім, у їхньому середовищі часто не було якоїсь обдуманної «лінії», якій би вони надавали перевагу. Лише окремі особи мали сформовані політичні погляди. Але ми знали про існування емігрантських груп. До 1930 року нас добре про них поінформовано, хіба про найновіші течії не чули. Знали про українських соціал-демократів у Празі (Ісаак Мазепа), про Шаповалів журнал (українські есери)³⁴. Знали, що на Західній Україні, під Польщею, існують (1) українські соціалісти; (2) український екзильний «уряд» на чолі з Андрієм Левицьким; (3) селянські радикальні соціалісти на чолі зі [Матвієм] Стаховим; (4) галицькі центристи, УНДО; (5) націоналісти; деякі їхні матеріали я читав в Академії наук й думав, що їхнім лідером є Донцов; (6) гетьманці-монархісти³⁵. Сам я очікував, що екзильний уряд зніщює постановя нової політичної організації у випадку війни.

³⁴ Ісаак Мазепа (1884–1952) — український політичний діяч, керівник уряду УНР періоду Директорії, 1923 р. переїхав до Праги, один із очільників українських соціал-демократів. Микита Шаповал (1882–1932) — очільник еміграційного Закордонного Комітету Української партії соціалістів-революціонерів, видавець і редактор часопису «Нова Україна» у Празі (1922–1928).

³⁵ УНДО — Українське національно-демократичне об'єднання, найбільша українська партія у Галичині міжвоєнного періоду. Українських націоналістів представляла

За німецької окупації з'ясувалося, що картина трохи інша. Три соціалістичні партії, а також УНДО геть зовсім були відсутні на сцені. Вони були пасивні до такої міри, що населення навіть і не знало про них. Стахів утік на Волинь і сховався там десь у якомусь кооперативі. Демократи та соціалісти боялися, що німці їх понищать фізично. У залишку – лише націоналісти, котрі розгорнули таку бурхливу активність, що людям не мали вибору, як повірити, що саме ті користаються довірою окупаційних сил. Про бандерівців і мельниківців ми не мали жоднісінької уяви. Пам'ятаю, з яким зачудуванням дивилися ми на перші плакати, у котрих було поінформовано, що Бандера — наш лідер. Те ж саме: робітники запитували один одного, а хто то такий Мельник? Я все вишукував знайомі прізвища українських демократів. Люди часто згадували Винниченка. Ходили чутки, що він формує новий уряд. Насправді Володимир Винниченко був у Франції, боявся показатися на люди й ховався із своєю дружиною-єврейкою аж до кінця війни.

Український уряд в екзилі на чолі з Андрієм Левицьким перебував у Варшаві. Документи свідчать, що перед нападом Німеччини 1939 року Левицький уповноважив дипломатичного представника у Парижі, Шульгина, сконтактувати із західними силами (та з Марголіним у Штатах), тому що варшавська група передчувала, що буде в ізоляції³⁶.

В радянській Україні із відступом Червоної армії населення спонтанно почало формувати самоуправні спільноти — ще до того, як німці прийшли, — аби підтримувати громадський порядок і запобігати мародерству. Одну таку організацію знав у Слов'янську на Донбасі. Там оцей «уряд» створили передусім колишні репресовані. Сам я відмовився брати участь, відчуваючи, що ініціативу має підхопити людина менш політично

Організація Українських націоналістів, створена 1929 р. Уряд Української Народної Республіки в екзилі — державний центр, який після більшовицької окупації УНР перебував з кінця 1920 р. на території Польщі; Андрій Лівіцький (1879–1954) — очільник Державного центру УНР в екзилі з 1926 р. до своєї смерті. Партії соціалістичної орієнтації у Галичині були представлені Українською Соціал-Демократичною Партією і Українською Соціалістично-Радикальною Партією. Матвій Стахів (1895–1978) був секретарем УСРП (1925–1939), редактором її тижневика «Громадський Голос» (1929–1939), а також головою Союзу селянських спілок. Політично гетьманський рух гуртувався навколо гетьмана Павла Скоропадського, ідеологічним натхненником був В'ячеслав Липинський.

³⁶ Олександр Шульгин (1889–1960) 1926 р. був призначений міністром закордонних справ УНР у вигнанні й керував її зовнішньою політикою у 1926–1936, 1939–1940 і 1945–1946 рр., під час німецької окупації був заарештований (1940–1941). Арнольд Марголін (1877–1956) — українсько-єврейський політичний діяч, дипломат, при Директорії УНР — заступник міністра закордонних справ і дипломатичний представник у Лондоні (1919–1920), з 1922 р. — на еміграції у США.

увиразнена. Очільником міста був російський інженер, котрий носив нарукавну пов'язку з українськими кольорами – отакими от сильними та мимовільними були українські національні почуття. Місцевий уряд не мав жодної політичної програми, це було лише зусилля втримати порядок. Певною мірою було це суголосне Українському допомоговому комітету Кубійовича на Західній Україні, що допоміг врятувати чимало жінок та дітей, хоч потім і перейняв пронимецькі симпатії³⁷.

Німці почали з того, що визнали де факто українські «саморобні» адміністрації та підпорядкували ті «охрани» сформованій німцями поліції.

Разом із українськими загонами прибуло чимало українських націоналістів з Галичини, Польщі та Німеччини. Багато їх прибули як перекладачі з німецькою армією, інші — як приватні особи напівлегально, часом із фальшивими паперами. Найперше враження було, що вони мали офіційну німецьку підтримку й розгорнули значущу активність, і саме тому заатакували багатьох осіб. На початках вони зосередилися у великих містах, як-то Київ і Харків. На Донбас прибули десь у жовтні 1941-го, відкрито говорячи, що, толеровані німцями, намагаються встановити «українську атмосферу». У Києві вони миттєво захопили владу й насадили своїх людей по управах, в газету ([Іван] Рогач очолив «Українське слово»), схилили на свій бік багатьох інтелектуалів, як поетку [Олену] Телігу, й організували активніші елементи³⁸. Скоро атмосфера стала явної української фашистської держави.

Наскільки вони були популярні? З-посеред 70–80% українського населення у містах 20% були взагалі-то росіянами за культурою і духом, з-поміж решти п'ятдесяти половина була «пасивними українцями». Багато з тих, хто залишився, були по-антирадянські налаштовані. Вони розуміли, що Сталіна поборено. Німців же знали погано й легко перебігали на сторону сили, яка перемагала. Українську державність сприймали як щось саме собою зрозуміле й ті, хто захищав її, й ті, хто особливо на ній не наполягав.

---

³⁷ Володимир Кубійович (1900–1985) — український географ і громадський діяч, очільник Українського Центрального Комітету у Кракові (1940–1944), що став головною представницькою організацією українців перед нацистською владою у Генеральній Губернії.

³⁸ «Українське слово» — щоденна газета, яку під час війни випускали в Україні похідні групи ОУН та культурна референтура Організації на чолі з О. Ольжичем. З 8 вересня 1941 р. часопис виходив у Житомирі, а з 26 вересня — у Києві. Головний редактор — Іван Рогач. Вихід числа від 12 грудня 1941 р. став останнім. Цього ж дня членів редакції на чолі з І. Рогачем було заарештовано, у лютому 1942 р. їх (зокрема й О. Телігу) розстріляли в Бабиному Яру.

Втім, цей період минув блискавично. Раптом усіх націоналістів заарештовано або розстріляно. У Києві всіх націоналістів та інших помічних антибільшовицькі налаштованих, зокрема й нешовіністів, заарештовано.

Ідеї української незалежності були не чужі навіть українським комуністичним колам як результат внутрішньої партійної боротьби у 1930-х. Німецький же поворот на 180 градусів був незрозумілий для населення. Всеукраїнська національна рада, створена мельниківцями у Києві та очолювана Величківським, також була заарештована, а це було би ядро майбутнього парламенту³⁹. Заарештовано також першого очільника Києва, [Володимира] Багазія, а також редакцію «Українського слова»⁴⁰. У листопаді 1941 року. Коли я був у Слов'янську, там теж прокотилися арешти. Потім люди почали масово полишати Донбас, забираючись додому, «на рідину», з дітьми, возами, клумаками. Ми з [Іваном] Майстренком приєдналися до юрби, що тікала на Київ⁴¹.

До того я не розумів політичної програми націоналістів. Але ми вивчили її, переважно з їхніх статей і розмов, особливо з їхньої а ля нацистської соціальної програми. Їхнім головним гаслом для широких мас було «Україна для українців». Вони втратили популярність частково через кричущо антиросійські, антиєврейські, антипольські настанови, що їх можна було висновувати з їхньої програми. Таке ставлення вип'ячувалося у їхній пресі, зокрема й у мельниківському «Українському слові».

Після масової ліквідації, зініційованої німцями, націоналісти почали переходити у підпілля. Вони — наївно — розсекретили себе, коли прибули німці, тож німцям було легко їх заарештувати. Хоч як там як, але чимало пішло у підпілля, хоч багато (зокрема й радянських українців) згинulo. Тепер-то зрозуміло, що окупаційна адміністрація не планувала встановлення української державності. Коли ми наблизилися до Києва, мішочник, котрий прямував у інший бік, беземоційно-байдуже розповів про розстріли та ліквідацію євреїв.

---

³⁹ Йдеться про Українську національну раду, громадське надпартійне утворення, створене 5 жовтня 1941 р. в Києві з ініціативи ОУН(м) на чолі з Миколою Величківським. Видавала газету «Українське слово». Члени репресовані німцями у січні 1942 р.

⁴⁰ Володимир Багазій (1902–1942) — український політичний діяч, член ОУН, голова Київської міської управи (жовтень 1941 — лютий 1942 рр.), розстріляний німцями у Бабиному Яру.

⁴¹ Іван Майстренко (1899–1984) — український громадсько-політичний діяч, член КП(б)У, УКП («боротьбистів»), УКП («укапістів»), разом із Г. Костюком був співзасновником Української революційно-демократичної партії, близький друг Костюка.

Почався другий період. З дозволу німців призначено нову адміністрацію, хоча багато націоналістів зуміло і туди просочитися. Для цього треба було мужності, але вони впоралися. Втім не менше 50% нового офіціозу були вже відверто пронимецькі або просто підлабузники. Відбулася повна зміна на протилежне, особливо в містах, у ставленні населення. Якщо на початках десь 80% підтримувало новий порядок, тепер на управи поглядали, як на прислужників нового пана, німців. Посади позаймали кар'єристи та шукачі поживи, а також провокатори та радянські агенти. Але якщо навіть серед них і були ідеалісти, їх оточували гірші елементи, котрі всі зусилля зводили нанівець.

Втім, і другий раунд скоро закінчився. Адміністрація другого набору здалася рейхскомісару не надто поступливою. Знову розстріли, й третя адміністрація, ще догідливіша. Тепер українські націоналісти повністю зникли у підпілля. Вони відкрито заявляли про антинімецьку позицію, створювали типографії, поширювали антинімецькі листівки тощо. Активну антинімецьку пропаганду можемо датувати початком 1942 року. Бандерівці залишилися фашистами, але стали переконаними та затятими антигерманістами. (Не слід забувати, що фашисти серед українців були по-своєму ідеалістами. Так, Рогач, перший київський редактор, був ідеалістом. Його замінив [Костянтин] Штеппа, у якого була репутація особи, котра робить все, що тільки німці зажадають⁴²).

Нове підпілля покладалося на редакторів газет, котрі за фасадом лояльності спромоглися допомагати націоналістам. Часами їм вдавалося втиснути приховані антинімецькі відгомони у статті. Цивільна адміністрація також мала агентів із підпілля. Наприклад, інспектор харчів управи кількох міст був націоналістичним агентом, котрий забезпечував своїх людей у місті (в іншому випадку ті би мали страшенні труднощі з самозабезпеченням). З іншого боку, коли німці почали переслідувати українських націоналістів, чимало з тих, хто долучився до ОУН у перші місяці війни без вагомих переконань, тепер убезпечували себе відкритою підтримкою федералістсько-централістсько-проросійської позиції.

---

⁴² Костянтин Штеп(п)а (1896–1958) — історик, під час німецької окупації був завідувачем відділу народної освіти, ректором Київського університету (1941), редактором щоденника «Нове Українське Слово» (1941–1943, Київ), потім — співзасновник Інституту з вивчення історії та культури СРСР у Мюнхені у 1950 р. Інститут був головною «контактною організацією» поміж непереконаними та членами «Гарвардського проекту», і на час інтерв'ю А. Даллін мав уже добре знати Штепу, котрий був також його респондентом № 441 (дата інтерв'ю — 12 лютого 1951 р.) і до англійської праці котрого він за кілька років напише вельми прихильну передмову (див.: *Russian Historians and the Soviet State*. — New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1962).

Загалом, однак, нова адміністрація була ще більш проницькою. Вони були ще більше оточені німецькими агентами, що їх перевіряли. Жодних сумнівів у небезпеці «окупаційної» ситуації вже не було.

Якщо на початках усі демократи були, як паралізовані, тепер вони почали піднімати голови. Спочатку ті, хто не бажав бути учасником радянського партизанського підпілля, толерували націоналістів як менше зло, передусім, щоб помстити німцям за нищення осінню 1941 року. Іншої альтернативи не було. Мстилися. Наприклад, у Києві біля опери одного важливого німецького гестапівця та його супровідника застрелив українець, котрий потім утік. Відразу німці заарештували чимало людей і повісили їх як акт відплати. Але терор продовжувався. Підтримка терористів з боку ненаціоналістів теж тривала. Наприклад, такі люди, як професор Шершевінський, старий уже чоловік, допомагав підпільникам, постачаючи алкоголь, що його використовували, аби напоїти німців. Люди, як я, демократи та соціалісти, забезпечували умовну поміч. Ми продовжували розповсюджувати літературу, надруковану націоналістами, але водночас не могли їм морально потурати, але й виправдати розрив з ними, залишившись морально незаплямованими, теж не могли, адже ж іншого руху не було. Так почав набирати форми новий напрям у межах або на маргінесах націоналістичного руху. Навіть до війни серед ОУН були якісь елементи «лівацтва». Невелика група, ще без охочих відкинути націоналістичні гасла, наполягала все більше на захисті громадянських прав і на гуманізмі. Двома з цього крила, котрі прибули до радянської України відразу по появі німців, були Іван Мітрінга та Борис Левицький⁴³. Їх підтримала частина української молоді. Коли німці почали ліквідацію ОУН у листопаді 1941 року, Мітрінга порвав з ОУН остаточно й почав формувати нове підпілля на демократичних засадах з колишніх лівацьких націоналістів та молоді.

Водночас на Волині Тарас Бульба-Боровець створив свою групу. Мітрінга до нього приєднався, їх підтримали також деякі колишні українські соціал-демократи та члени колишньої Комуністичної партії Західної України (КПЗУ). Публікували два журнали: один під прикметною назвою «Земля і воля», інший — «Оборона України». Рух набув очевидно прогресивного забарвлення, популістський за духом. У військовому сенсі він потім був найуспішнішим, а от у політичному оунівське підпілля

---

⁴³ Іван-Гадей Мітрінга (Мітрінга, 1907–1943) — український політичний діяч, 1941 р. вийшов з ОУН(б), заснував Українську революційну партію робітників і селян, що 1942 р., об'єднавшись з іншими групами, створила Українську народно-демократичну партію. Разом з Борисом Левицьким (1915–1984) влітку 1942 р. приєднався до підпільних загонів «Поліської Січі» Тараса Бульби-Боровця (1908–1981).

виявилось вправнішим, створивши мережу агентів по всій радянській Україні аж до самого Донбасу.

Мітрінгова політична група назвала себе УНДП (Українська народно-демократична партія). Членів у них було мало й довго вони не існували. Більшість Бульбиних прихильників було із Західної України, але також і чимало колишніх радянських офіцерів. Особливо політична мережа мала багато підрадянських людей. Бульба і Мітрінга тісно співпрацювали. Мельниківці, котрі все більше та більше антагонізували з бандерівцями, заходилися підтримувати бульбівців. Так було створено широку базу для підпільного руху. У той же час бандерівці створили свою власну військову організацію. Так розпочалася боротьба, що втім поза темою нашої розмови, — трагедія українського підпільного руху, що завершилася знищенням Бульбових сил.

Однак уся Волинь залишалася у Бульбових руках. Люди, котрі тікали й від гестапо, й від радянської влади, могли знайти безпечне місце на тій землі. Втім, через конфлікти, провокації та військові операції бандерівців наприкінці 1943 року бульбівці були розгромлені бандерівцями. Невідомі розстріляли Мітрінгу та його штаб.

Наприкінці 1944 року бандерівці були хазяями ситуації. Вони вирішили сформувати політичний орган, УГВР, насправді як ширму для себе⁴⁴.

Тож на час, коли радянська армія повторно окупувала Україну, в Україні залишилися (1) політична організація бандерівських сил — УГВР, не надто численна; (2) партизанські сили УПА, знову ж, керовані бандерівцями; (3) невеличка група бульбівців та демократів. Щодо інших, окрім комуністів, соціалісти та демократи або були понижені, або втекли на Захід.

Бандерівці перемогли, тому що мали згуртованішу та ефективнішу організацію. Прогресивні угруповання не мали ні політичного апарату, ні політичного досвіду, ні підпільної мережі. Маємо визнати, що бандерівці були охочіші принести себе в жертву, більш готові вв'язатися у бій. І вдома, коли німці спалювали села, розстрілювали людей, депортували молодь у [нерозб.], ніхто особливо не переймався специфікою соціальної програми бандерівців. Все, що тоді важило, було (1) ефективно боротися проти окупанта, а також (2) мати чітко окреслену антибільшовицьку лінію і, для переважної більшості, (3) боротися за незалежну Україну.

---

⁴⁴ УГВР — Українська головна визвольна рада, створена у липні 1944 р. за ініціатииви ОУН(б) як ширший представницький орган проукраїнських політичних сил. УГВР керувала УПА як збройними силами та використовувала ОУН(б) для ідеологічної боротьби.

Лише кілька демократів та комуністів знали внутрішню бандерівську програму. Втім, наприкінці 1943 року ідеологічна криза всередині Бандерового кола дала про себе знати. У Кракові відбувся Третій великий збір, який затвердив нову програму, гостро антинімецьку, антикомуністичну, з деякими ознаками еволюції від вождизму до демократичних принципів⁴⁵. Цей відрух вліво — правда, лише невеликої частини бандерівців, передусім інтелектуалів — був результатом (1) практичного досвіду та контакту з населенням, який показав непопулярність фашистських ідей; (2) участь радянської інтелігенції у до того галицькому Русі, таких як молодий, енергійний Йосип Позиченюк, колишній член ЦК комсомолу України⁴⁶. Старі лідери тоді були у німецьких концетраційних таборах, тож на конференції вели вперед місцеві, крайові представники, котрі тримали зв'язок зі звичайними людьми. Третім фактором було те, що в ОУН ще відчувався вплив Мітрінгової групи, лівацької. Головував на конференції, втім, Микола Лебець⁴⁷.

УПА — й назву, й організацію — створив Бульба, але бандерівці спромоглися захопити над нею контроль. Тоді до її складу входили не лише оунівці. Було багато тих, хто тікав з Німеччини, з районів, контрольованих радянською владою, дезертирів, тих, хто переховувався у лісах та ін. Пересічні оунівці не були ні націоналістами, ні національно прив'язаними до ОУН. Це була радше примітивна, стихійна конгломерація опозиційних сил, включно із деякими польськими підпільниками та неукраїнськими радянськими партизанами. Бандерівці лише спромоглися захопити політичний контроль над цілим тим рухом.

Як тільки ОУН захопила контроль над УПА, влітку 1944 року було засновано УГВР, буцімто неполітичний орган. Йй підпорядковувалося й УПА, й політична підготовка, а вона, УГВР, своєю чергою, залишилася підконтрольна ОУН. Хоч як там було, опублікована політична декларація

---

⁴⁵ Йдеться про Третій надзвичайний великий збір ОУНР, який відбувся 21–25 серпня 1943 р. в с. Слобода Золота Козівського району Тернопільської області.

⁴⁶ Йосип Позиченюк (1911–1944) — український політичний діяч і письменник, 1939 р. скерований ЦК ЛКСМУ на редакційну роботу у Львів, де був секретарем літературного місячника «Література і мистецтво», співпрацював з журналом «Наші дні». З 1941 р. входив до складу похідних груп ОУН, потім УПА, у 1944 р. член президії УГВР, керівник осередку інформації і пропаганди УГВР.

⁴⁷ Микола Лебець (1910–1998) — український політичний діяч, член ОУН(б), очільник Генерального секретаріату закордонних справ УГВР (1944 р.), член закордонних частин ОУН (1946–1948), керівник науково-дослідницького центру «Пролог» у Нью-Йорку (1952–1974). З грудня 1949 р. М. Лебець проживав у США, тож стати респондентом «Гарвардського проекту» йому не довелося, але він, втім, допомагав «американській команді» у Нью-Йорку налагоджувати контакти з українською емігрантською спільнотою.

УГВР засвідчує ухил уліво, а чи щиро, чи ні — то вже інше питання. Але так як УПА своєю масою було неполітична, і так як багато ненаціоналістів долучилося до УГВР, керівництво змушене було зважати на ці елементи, попри роль ОУН.

Цей відносно «лівацький» період УГВР (та всередині ОУН, певною мірою) закінчився, коли (1) Бандера та старі лідери повернулися після звільнення з німецьких концентраційних таборів наприкінці 1944 року; (2) лідери переїхали на Захід, у Польщу, а потім Німеччину, де, відірвано від місцевого ґрунту, поширити квазі-фашистський рух було легше за відсутності радикальних елементів та під тиском реставраціоністів.

З іншого боку, було би нещиро твердити, що вся ОУН повернула вліво після Третього збору. Саме тому, коли на початку 1945 року повернувся Бандера, без помітних труднощів відбулося відкочування до старих позицій. Далекосяжним наслідком, утім, був розкол поміж закордонною групою (ОУН-бандерівці) та лідерами УПА та УГВР, котрі лишалися на місці, на підконтрольних радянських територіях.

Розкол 1940–1941 років поміж Бандерою та Мельником відбувся через два фактори (1) робота гестапо та НКВС у їхньому середовищі. Доведено, що Ярій працював на німецьку розвідку⁴⁸. Зараз у Відні він, очевидно, працює на радянську розвідку; (2) психологічні особливості лідерства на еміграції у поєднанні з протиріччями «еміграція vs. місцеві на передовій». Ідеологічної різниці між двома групами не було. Бандері лише вдалося переманити активнішу, «революційнішу» частину, у той час як Мельник прихистив поміркованішу, «буржуазну» частину, опортуністів, але разом і з усіма теоретиками руху. 1941 року мельниківці, можливо, хотіли спробувати довше співпрацювати з німцями, втім обидві групи були повністю знеохочені політикою [Еріх] Коха⁴⁹.

За тих умов серед українців повагою користувалися імена Петлюри, Винниченка, Грушевського, бо вони не асоціювалися з жодною традицією примусового гніту та символізували романтичний період національної боротьби. З іншого боку, ім'я Скоропадського не було популярним на селі. Насправді й жодного гетьманського руху не було, про який можна згадати, були лише поодинокі реставраціоністи. Один із них сказав мені якось, що сподівається «тепер отримати назад свій хутір». Не було також жодного несепаратистського руху.

---

⁴⁸ Ріхард Ярій (1888 чи 1898–1969) — діяч оунівського руху, водночас агент німецької розвідки, співорганізатор батальйону «Роланд». Члени ОУН(м) вважали його головним винуватцем розколу ОУН.

⁴⁹ Еріх Кох (1896–1986) — вищий нацистський партійний функціонер, рейхскомісар України (травень 1942 — листопад 1944 рр.).

Щодо власівського руху, то моя думка така, що ніяким зрадником [Андрій] Власов, звісно, не був, але їхня трагедія полягала в тому, що за всі мотузки смикали есесівці⁵⁰. Що нас роз'єднувало, то це те, що водночас Власов підтримував німців та провадив антиукраїнську пропаганду. В Берліні знали, що в Україні Власов їм нічим не загрожує, а от підпільний рух — так. Однак наприкінці війни, після вторгнення до Франції, німці явно вирішили підтримати і власівський рух, і аналогічний український. Це було наслідком двох факторів. По-перше, трьохрічний досвід окупації навчив німців, що неможливо й далі залишатися вірним принципу «надлюдини», якщо треба перемоги. З іншого боку, німці мали бажання використати східні нації під військовим оглядом, попереджуючи поразку завдяки формуванню кількох нових дивізій. Вони бачили, що існуючі українські групи до КОНРу не приєднуються, хоч у РОА українців було чимало, й тому вирішили ініціювати окремий український рух. Знаю про кілька допитів, що їх гестапівці влаштовували українцям, котрих журили за опозицію до власівського руху. Ба більше, у справі зв'язків із підпільними групами, які боролися проти радянської влади і числом підтримкою німці зараз хотіли заручитися, від власівського руху не було жодної користі.

Але чому на це погодилися українці? Українці добре розуміли, хто такі німці. Перше, що вони зробили, — звільнили Мельника та Бандеру. Німці відразу почали з ними переговори, у той час, як Скоропадський — з УНР (Левицький). Українські партії зіткнулися із дилемою: що робити? На жовтень 1944 року вже було зрозуміло, що німці війну програють. На той час уже існувала РОА й приспівав КОНР. Для українців у той час повністю відійти від справ означало політично щезнути з горизонту. Ба більше, українська (галицька) СС дивізія вже існувала — призвана передусім із українців із Генеральної губернії (хтось із призовників відкупився хабарами), але також підтримувана деякими українськими військовими, зокрема й колишніми національними офіцерами типу полковника Палія.

Люди підтримали цей в останню хвилину ініційований німцями український рух (1) через відмову німців від «колоніальної» політики; (2) щоб мати досвід антибільшовицької боротьби, про який би знали закордоном; (3) тому що наївно сподівалися на кар'єру, але таких вже було небагато. СС дивізію «Галичина» розформували відразу після їхнього єдиного бою

---

⁵⁰ Андрій Власов (1901–1946) — радянський генерал-лейтенант, котрий після полону 1942 р. почав співпрацювати з німцями як керівник «Комітету звільнення народів Росії» (КОНР) та військової організації радянських військовополонених «Російської визвольної армії» (РОА).

під Бродами. Об'єдналися українські військові (частково з «Українського Визвольного Війська»), Бандера, Мельник, гетьманці, військові з УНР (Левицький)⁵¹. Але Мельник відразу почав ставити умови. Вирішено, що немає значення, хто буде лідером, головне — створити єдиний фронт. Заради майбутнього (а вже готувалися до посткапітуляційних днів) вирішено, що важливо легалізувати статус руху. Саме тоді, коли старі лідери так і не дійшли згоди, [Павла] Шандрука висунули на очільника. Шандрук — колишній генерал Польського генерального штабу. Навіть серед його найближчих прихильників навряд чи хто вірив у можливість успіху. Один полковник мені якось сказав: «Поразка неунікненна, але ми все одно мусимо поєднати наші сили, щоби бути такими сильними, якими тільки можна». Щодо дивізії СС, полковник [Михайло] Крат повів залишки у британський полон за першої ж нагоди. Потім німці намагалися створити другу українську СС дивізію, але цього разу навряд чи успішно. Окрім того, дослідження українських сил під час Другої світової війни має включати УВВ, українських поліцаїв, котрі насправді були бандитами.

Найпершим завданням радянських партизанів було просочитися у всі організації — німецькі та українські. Я й сам завдяки спільному знайомому зустрічався із одним інженером у Києві, котрий спочатку все називав себе гарячим українським націоналістом, а німці вже старанно його перевіряли, й невдовзі по тому, як я до нього звернувся з проханням допомогти моїм знайомим українським працівникам кіностудії, з'ясував, що його заарештовано як радянського агента. Він займав значущу посаду в освітньому відділі Київської міської управи. Здається, гестапо захопило радянські документи, у яких була його ім'я серед лідерів радянського підпілля і з того часу почали за ним спостерігати. Не знаю, чи радянські агенти проникли в українську політичну верхівку. Найвірогідніше вони мали своїх людей серед бандерівців, тому що (1) ті були найпіддатливіші до різних пригод; (2) стиль роботи останніх дозволяв залучати такі елементи навіть поза волею; (3) у них була спільна мета знищення українського демократичного руху тощо. Очевидно, менше їх було серед мельниківців, котрі були консервативніші та закритіші як група, і, мабуть, жодного серед центристських та демократичних груп, де довгий час всі знали один одного особисто.

Твердження Ярового про ОУН може й правдиві, але я особисто дуже скептичний щодо цього. Жодних доказів причетності бандерівців до вбивства професора Петрова він не наводить. До 1949 року Яровий був

---

⁵¹ Йдеться про спробу створення Української національної армії у березні 1945 р., очільником якої німці визнали Павла Шандрука (1889–1979).

сам фанатичним бандерівцем⁵². Врешті, він втратив їхню довіру за якісь свої помилки, злякався, вирішив з ними порвати та затаврувати їх публічно до того, як вони йому щось заподіють.

Українські політичні угруповання після війни.

1945 року не існувало жодної активної групи, окрім бандерівців та мельниківців. Колишні радянські, прогресивні сили не були здатні створити щось значуще в умовах радянського тиску та німецької окупації, окрім хіба Бульбового руху (який теж був трохи уражений «анархічним» духом. Бульба подався у волинські ліси зі згоди екзильного уряду, там у них були дівчатка, самогон та радше різнорідна компанія. Звісно, багато що з того було Мітрінзі не до вподоби, але бульбівці напевно були не махновські типажі). (Серед підпільних груп не було головної, організуючої ідеї, аж поки не втрутилися бандерівці. Радянські партизани самі готові були долучитися до Бульби, вони самі були такого ж «анархістського» типу, часто відкрито ганили і Сталіна, і Всевишнього).

Після капітуляції спочатку всі чекали, боялися та намагалися облаштуватися у зруйнованій Німеччині, яку пообсіли радянські репатріаційні пункти та недружні американські чиновники. Тепер підняла голову стара еміграція, включно зі трьома соціалістичними групами (соціал-демократи, есери, радикали). До кінця 1945 року інтелектуали змогли організуватися, було скликано конференцію письменників із радянськими включно (Віктор Петров, [Юрій] Шерех, [Іван] Багрянний, [Тодось] Осьмачка, Юрій Клен – український німець, котрий помер 1945 року, [Борис] Подоляк⁵³, [Володимир] Державін). До них долучилися кілька наймолодших еміграційних поетів та письменників, а також хтось із старої та західноукраїнської еміграції ([Улас] Самчук, наприклад). Швидко зорганізовано Українську академію. Але й відновилася боротьба між партіями.

Створено УРДП⁵⁴. За початковим задумом не було наміру ставати «східноукраїнським» рухом, це вже згодом сталося, планували ж радше союз прогресивних сил, передусім тих, хто колись був під радянським режимом. Старих соціал-демократів було практично приглушено. Націоналісти та гетьманці були однаково бридкі. Такими ж були й російські організації. Тож було докладено зусиль створити УРДП як блок про-

⁵² П. Яблонь (П. Яровий), колишній член ОУН(р), перейшов до російських неділимців і у нью-йоркській газеті «Новое русское слово» надрукував статтю, а потім і брошуру «Моя відповідь Крижанівським і всім іншим», де зобразив бандерівців відповідальними за вбивство українського науковця і письменника Віктора Петрова (1894–1969). Докладніше див.: *Білокін С. Довкола таємниці // Петров В. Діячі української культури — жертви більшовицького терору.* — К., 1992.

⁵³ Борис Подоляк — псевдонім Г. Костюка.

⁵⁴ Українська революційно-демократична партія.

гресивних сил разом із закарпатськими та галицькими українцями з установкою на антирадянську та антиреставраційну орієнтацію. Втім, ця ідея розчинилася у (1) регіональній ненависті з відходом західноукраїнців; (2) у конфлікті «куркульців» проти прихильників колгоспів з перемогою «куркульців»; (3) у догматичній та безкомпромісній непіддатливості крайньо лівих (Майстренко). До 1947–1948 року стався розкол: спочатку ліве крило полишило УРДП, а потім Подоляк залишив крайньо лівих, але не повернувся до УРДП Багряного. Те, що залишилося, – радше клуб земляків, а не партія. «Лівацьке гето» вже не мало шансів розвинутися у ширший рух. Невдалими виявилися зусилля з'єднатися зі старими соціалістами-емігрантами. Багрянний, сам собою досить прогресивний, поглядає наліво у пошуку подальшої підтримки.

Спочатку УРДП почала об'єднувати зусилля навіть поза своїми лавами. Вважали необхідним розпочати переговори з усіма іншими групами. Вирішили відновити стару УНР та зробити її представницьким центром. Поза тим Подоляк почав дописувати у російський «Социалистический вестник»; встановлені зв'язки із троцькістами тощо. Лідери руху здавалися соціалістами. 1947–1948 року спробували утворити попередній парламент. І справді, була зорганізована УНРада у середині 1948 року в складі УРДП, УНДО (центристи), УНДС (буржуазні демократи, власна партія Левицького — Національний державний союз), мельниківці та бандерівці⁵⁵. Скоро бандерівці вийшли. УРДП продовжувала брати участь у соціалістичному секторі [УНРади], навіть після розколу лівих.

На сьогодні у нас (1) бандерівська ОУН; (2) слабка мельниківська ОУН; (3) УРДП Багряного, до якої входять багато нових емігрантів із радянської України; (4) соціалісти, об'єднані в УСП; (5) крайньо ліві навколо Майстренка; (6) непартійні незалежники.

Коли [націоналісти] поїхали з України на Захід, підпілля залишило там сильний рух (навіть у італійців зброю купували, пропозиція італійців продати танк була з жалем відкинута), добре організований і добре забезпечений (частково завдяки експропріації багатих банків). Але, звичайно, у наступні п'ять років УПА там було повністю знищено.

---

⁵⁵ Українська Національна Рада (УНРада) — законодавчий орган у системі державного центру Української Народної Республіки (УНР) в екзилі, створена влітку 1948 р. На першу сесію 16 липня 1948 р. у м. Авгсбург своїх представників надіслали ОУН(м), ОУН(р), Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), Українська революційно-демократична партія (УРДП), УРДП-соціалісти, Український національно-державний союз (УНДС), Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), Українська соціально-радикальна партія (УСРП), Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП).

Формально, лідери УГВР залишилися там. Тутешні представники (Мюнхен, Карлсплац, 8 / III) формально підкорялися лідерам з України, але тих убито радянською владою. Без сумніву, контакти між ними таки існували, але бандерівці брешуть, коли говорять, що там [в Україні] у них є дієве підпілля. Чимало колишніх членів тепер радянські офіцери, робітники на Донбасі, студенти, голови колгоспів. Потенційно вони люди цінні, але у жоден спосіб не є активними підпільними бійцями. Що ж до ідеології підпілля, то, здається, сталася серйозна зміна. Зрідка сюди доходять звідти якісь статті чи заяви. Ще 1948 року щось напевно доходило, але відтоді я особисто не міг покладатися на їхню швидкість, навіть зараз П. Полтава, найталановитіший їхній дописувач, друкує свої статті тут, в угеверівській пресі, а говорять, що він — там⁵⁶. Дух підпілля, без сумніву, не шовіністичний, просто популістський. Бандера відмовився друкувати їхні заяви, ті, які УГВР потім опублікувала як «Позиції визвольного руху». Наполягання на розвинутій соціальній програмі відлунюється тут, і деякі колишні націоналісти знову правлять соціалістичного берега. Тамтешній [тобто, в Україні] крайовий рух виявився найдемократичнішим з-поміж усіх. Результат налякав бандерівські кола: закордонне представництво (ЗП) УГВР, зазвичай відповідальне за політику щодо УПА, підтримало тих місцевих і порвало з бандерівцями (Лебедь, Стахів). Вони тепер непартійні. Взагалі-то, їхня позиція зараз цілком у межах УНРадівської, ці дві організації сперечаються лише за мандат: одна базується на конгресі, який заснував УГВР «там» під час війни; інша оголошує спадкоємність від українського екзильного уряду з часів громадянської війни та на основі багатопартійного представництва зараз. У кожному разі, результатом стало те, що підупав політичний та моральний престиж бандерівців. Й ОУН, й УГВР все слали вісті до УПА, і лише нещодавно від УПА відповіли, що визнають УГВР за своїх легітимних представників закордоном. З того часу УГВР вдалося здобути суттєву фінансову підтримку, особливо від українців у Штатах. Ще 1947 року було зроблено спробу (Подоляк) об'єднати УНР та УГВР, але Бандера відмовився підписувати й саботував цілу ту угоду. Втім, очікуємо, що з часом обидві [організації] таки зближаться. У той час, як ОУН є очільницею АБН⁵⁷, УНР має чимало контактів поза українським колом і

⁵⁶ Петро Федун-Полтава (1919–1951) — заступник голови Генерального Секретаріату УГВР, керівник Головного осередку пропаганди Проводу ОУН, керівник Бюро інформації УГВР (1946–1951), один із головних ідеологів ОУН–УПА.

⁵⁷ Антибільшовицький блок народів — об'єднання політичних організацій різних народів для боротьби з більшовиками, створений 21–22 листопада 1943 р. з ініціативи ОУН(б), очолив Я. Стецько (у 1946–1986 рр.).

сподівається досягти хоча б координації дій з іншими радянськими національними групами, зокрема й з росіянами, на засадах самовизначення.

Оригінал документа:

Harvard Project on the Soviet Social System. Schedule B, Vol. 11, Case 356 (interviewer A.D.). Widener Library, Harvard University.

<http://pds.lib.harvard.edu/pds/view/5481327?n=1&printThumbnails=no>

Natalia Laas (Kyiv)

Research Fellow of the Department of Ukrainian History
in the Second Half of the 20th Century at the National Academy
of Sciences of Ukraine, Candidate of Historical Sciences
natalia.laas@gmail.com

**From Archives Abroad: Unknown Interviews with Hryhory Kostiuk
(Germany, 1950–51)**

The article features a translation of two interviews with Hryhory Kostiuk that were conducted in Germany in 1950–51 as part of the Harvard Refugee Interview Project, along with a historical summary of the project and an analysis of the sources.

Keywords: *Hryhory Kostiuk, Harvard Refugee Interview Project, Soviet studies in the U.S., the national question.*